

דרך אפרתה

ביטאון המכללה האקדמית לחינוך
אפרתה

טו

על החינוך

עורכת
סיגלית רוזמרין

הוצאת אפרתה
מיסודה של מכללת אפרתה
ירושלים, תשע"ח (2018)

עריכה לשונית

אריאל סמואל

חנה פורטגנג

אנגלית

שולמית ברמן

מזכירת המערכת

שולמית זמיר

ISSN: 0793-6397

©

כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה

רח' בן יפונה 17

ת"ד 10263 ירושלים 9110201

מס' טל': 02-6717744; מס' פקס: 02-6738660

דוא"ל: efrata@emef.ac.il

תוכן העניינים

5	פתח דבר	
	“זעמך כולם צדיקים” לדרכו החינוכית של	חנן יצחקי
7	‘בעל הטורים’ – רבנו יעקב בן הרא”ש	
	מגמות בהנחלת הזיכרון הקיבוצי שבמלחמת	תרצה פריש
17	עמלק בישראל במדבר לאורך הדורות	
	שתי דרכים דיזקטיות להבנת התמורות	דוד שניאור
	במשמעות המונח ‘ארץ זבת חלב ודבש’	
35	לפי פשוטו של מקרא	
	אלוהו הנביא – קווים לדמותו	אלי קון וזלמן
49		אייזנשטוק
	ילדות ומשפחה בספרות הילדים החרדית	אסתר מלחי
69	לגיל הרך: רצף ותמורה	
	השפעת הניגון על אוירת הלכידות	נעמי שפירא
111	החברתית בכיתה	
	הקשר בין הזמינות הרגשית של האם לבעיות	יערה שילה ויאן סרדצה
131	התנהגות של הילד	
	השתנות מדדי היצירתיות של ילדים וציוריהם	רבקה ליפשיץ,
	במעבר מהגן לכיתה א’	פנינה קליין (ז”ל)
151		ואסתר עדייפה
	הוראה לתלמידים לקווי קשב בכיתה	הדס דוויק
169	הרגילה	
	אפשר לחשוב אחרת? עידוד חשיבה	אורית הוד-שמר
177	יצירתית אצל סטודנטיות להוראת הגיל הרך	
XXXIX	עידוד דמיון ורגש בלמידה של ילדים	קרן איגן
	הגדרת התפתחות רוחנית אצל ילדים בגיל	דבורה שיין
V	הרך: אתגר מחקרי	

רשימת המשתתפים בחוברת

Faculty of Education

Simon Fraser University

Burnaby, B.C. Canada, V5A 1S6

פרופ' קרן איגן

מכללת אפרתה

זלמן אייזנשטוק

מכללת הרצוג

הדס דוויק

המכללה האקדמית ע"ש קיי,

ד"ר אורית הודשער

המכללה האקדמית בית ברל

מכללת אפרתה

ד"ר חנן יצחקי

המכללה האקדמית הרצוג,

ד"ר רבקה ליפשיץ

ביה"ס לחינוך, אוניברסיטת אריאל

מכללה ירושלים

ד"ר אסתר מלחי

האוניברסיטה העברית

יאן סרדצה

ביה"ס לחינוך, אוניברסיטת בראילן

פרופ' אסתר עדייפה

מכללת שאנן

ד"ר תרצה פריש

מכללת אפרתה

ד"ר אלי קון

ביה"ס לחינוך, אוניברסיטת בראילן

פרופ' פנינה קליין (ז"ל)

Champlain College in Burlington VT.

ד"ר דבורה שיין

מכללת אפרתה

יערה שילה

מכללת שאנן

ד"ר דוד שניאור

מדרשה לנשים, בראילן

נעמי שפירא

אליהו הנביא – קווים לדמותו*

אלי קון וזלמן אייזנשטוק

מבוא

מאמרים רבים נכתבו על דמותו של אליהו הנביא ובחלקם הניכר הודגשה אישיותו הקנאית. הנביא בעצמו מסביר את התנהגותו זו במילים: "קָנָא קָנָאתִי לָהּ" (מלכים א יט, י), אולם עיון במקרא ובמפרשים מגלה הרבה פנים אחרות לדמותו, ובמאמר זה נציג חלק מהן.

כמו כן במאמרים המדגישים בעיקר את הפן הקנאי של אליהו נראית מעין סתירה בין תכונותיו של אליהו בספר מלכים ובין קווי אופיו בסוגת סיפורי 'גילויי אליהו' בספרות חז"ל; להלן נציג את ההסברים המנסים לענות על הסתירה הזאת וכן עמדה היסטורית חדשה, ולסיום ננסה לקשור בין תכונות אופיו של אליהו בכתובים ובמסורות ובין מנהגים הקשורים גם הם לדמותו – כיסא של אליהו בברית המילה וכוסו של אליהו בליל הסדר.

דמותו של אליהו במקרא

1. הרקע הדתי-מוסרי בדורו של אליהו

לפני שנתחיל בדיון על דמותו של אליהו במקרא, נקדים ונתאר את הרקע הדתי הירוד של עם ישראל בדור ההוא. כך נכתב תיאור היחיד של המצב הנורא:

וַיִּמְלֹךְ אַחְזָב בֶּן עֶמְרִי עַל יִשְׂרָאֵל... וַיַּעַשׂ אַחְזָב בֶּן עֶמְרִי הָרַע בְּעֵינֵי ה' מְכַל אֲשֶׁר לְפָנָיו. וַיְהִי הַנֶּמֶל לְכַחוֹ בְּחַטָּאוֹת יִרְבָּעָם בֶּן נֶבֶט. וַיִּקַּח אִשָּׁה אֶת אִיזָבֵל בַּת אֶתְבַּעַל מֶלֶךְ צִידוֹנִים וַיִּלְךָ וַיַּעֲבֹד אֶת הַבַּעַל וַיִּשְׁתַּחֲוֶה לוֹ. וַיִּקַּם מִזִּבְחֵם לְבַעַל בַּיִת הַבַּעַל אֲשֶׁר בָּנָה בְּשֶׁמְרוֹן (שם טז, כט-לב).

* מאמר זה נכתב לעילוי נשמת הרב אליהו גרוסברג תנצב"ה, שהקדיש את כל חייו לאהבת התורה והעמיד דורות רבים של תלמידי חכמים.

רד"ק על אתר הסביר שאחאב בעצמו הלך לציידון כדי ללמוד את פולחן הבעל, ולאחר מכן הקים מקדש לבעל בעיר הבירה שומרון. נוסף על עבודת הבעל הקים אחאב את האשרה,¹ כלומר הוא לא השאיר שום מקום לספק את מי צריך העם לעבוד, והוא בעצמו שימש לו דוגמה אישית, כאשר עבד את האלילים הללו והשתחוה להם.

כדי להשריש את הפולחן החדש בעם העסיקו אחאב ואיזבל נביאים, והם שלימדו את דרכי הבעל והאשרה בכל אתר ואתר. לכן כאשר אליהו רוצה להוכיח לעם שיש רק אלוקים אחד – והוא שלוחו – הוא מקבץ בהר הכרמל "אֶת כָּל יִשְׂרָאֵל... וְאֶת נְבִיאֵי הַבַּעַל אֲרֻבַּע מֵאוֹת וְחֲמִשִּׁים וּנְבִיאֵי הָאֲשֵׁרָה אֲרֻבַּע מֵאוֹת אֲכִלֵי שֶׁלֶחַן אִיזָבֵל" (שם יח, יט). הנביאים האלה היו מורי הוראה לעם בשומרון – 850 נביאים בסך הכול! אבל היכן הם נביאי האמת הצריכים להוכיח את העם שאין זאת הדרך הנכונה? איזבל עצמה גזרה עליהם גזרת מוות: "וַיְהִי בַּהֲכָרִית אִיזָבֵל אֶת נְבִיאֵי ה' וַיִּקַּח עִבְדֶיהָ מֵאֶה נְבִיאִים וַיַּחְבִּיאֵם חֲמִשִּׁים אִישׁ בַּמְעָרָה וְכָל־כֶּלֶם לָחֵם וְמִים" (שם, ז). לנביאים ההם לא הייתה אפשרות לפעול וללמד את העם כלל וכלל. נראה שרובם נהרגו, ואת שארית הפלטה הסתיר עובדיהו, משרת המלך. רק אליהו נשאר לבדו להוכיח את העם ולהתעמת עם נביאי השקר.

2. דמותו של אליהו: הקנאות

למראה המצב הקשה הזה נזכר אליהו בפעם הראשונה בהופעה דרמטית וקנאית שנועדה להחזיר את העם למוטב: "חִי ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר עָמַדְתִּי לְפָנָיו אִם יִהְיֶה הַשָּׁנִים הָאֵלֶּה טַל וּמָטָר כִּי אִם לֹפִי דָבָרִי" (שם יז, א).² להכרזתו של אליהו שלא יהיה טל ומטר יש השלכות מרחיקות לכת: העם סובל מאוד ורבים מתים ברעב. בנביא מתואר תיאור קשה של השנים ההן: "וַיֵּאמֶר אֲחַזָּב אֶל עִבְדֶיהָ לֵךְ בְּאֶרֶץ אֵל כָּל מַעֲיָנֵי הַמַּיִם וְאֶל כָּל הַנְּחָלִים אוֹלֵי נְמִצָּא חֲצִיר וְנַחְיָה סוּס וְסַרְדָּ וְלֹא נִכְרִית מִהַבְּהֵמָה" (שם יח, ה). המצב נורא כל כך עד שהמלך בעצמו מחפש מחיה לחיות. מה גרם לאליהו לגזור גזרה קשה כל כך קשה על עמו? מה רצה להשיג באמצעותה?

3. הקנאות: הפן החיובי של המושג

אף על פי שהיום מתלווה למושגים 'קנאי' ו'קנאות' קונוטציה שלילית, במקרא אין הדבר מוחלט. נציג לכך שני כיוונים שונים, לפי המקורות. בפירוש 'דעת מקרא' על מלכים א יט, י מובאת הגדרה חיובית למושג קנאות: "לשון 'קנא' במקרא עיקר ענינו חיובי ויסודו באהבה

1. רד"ק הביא מדרש קשה שאחאב כתב על דלתי שומרון: "לא יהיה לי חלק באלוהי ישראל".

2. יש מחלוקת מפרשים אם אליהו פעל על דעת עצמו או רק אחרי שקיבל ציווי מאת ה'. לצורך הבנת דמותו נאמץ את הדעה שאליהו פעל בעצמאות, בציפייה שה' יסכים לדעתו.

עזה, שהמקנא אוהב את אוהבתו. ובנדון שלנו אליהו אוהב את ה' ומרגיש דחף פנימי לפעול למענו ולכבודו בקרב העם". בדומה להגדרה החיובית של הקנאה פירש רד"ק את האמור במלכים א יז, א: "והנה גזר אליהו על המטר בקנאותו לה' על עובדי ע"ז עד שיראה שיחזרו מעבוד ע"ז כולם או מקצתן". למקרא פירושו של רד"ק אפשר לומר שאליהו לא יכול לראות את כבוד ה' מושפל כאשר רבו עובדי האילים; הוא חש חובה לעשות מעשה ולתקן את המצב הרוחני הירוד. ייתכן שחשב שלא יידרש לעם זמן רב עד שיעשה חשבון נפש ויחזור למוטב.

גם במדרש אנו מוצאים הסבר חיובי להכרזה של אליהו – בדגש אחר:

אומרים על הושע ועל אליהו אכזרים היו. חס ושלום לא היו אכזרים. האכזרי הוא מציל?... כך כשראה אליהו את ישראל טועים אחר אחאב אמר אליהו: מוטב יהיו שלש שנים ברעב ולא יפלו לבאר שחת. הווי באהבה עשה להם אליהו כך (פסיקתא רבתי מז).

עד עכשיו ראינו שהקנאות היא למען כבוד ה' המחולל, אבל במדרש מודגשת אהבת אליהו לעמו. אפשר לומר שאין כאן סתירה בין שני ההסברים אלא 'אלו ואלו דברי אלוקים חיים'; כמו שאליהו אוהב את ה' ומוכן לעשות הכול למענו, כך הוא אוהב את עמו ופועל למענו.³

4. הקנאות: הפן השלילי

למרות הפן החיובי שהבאנו לעיל, מפרשים רבים מותחים ביקורת על דרכו של אליהו: לאחר ציון שהותו של אליהו בנחל כרית כתוב "וַיִּבֶשׂ הַנְּחָל" (מלכים א יז, ז). אולי יבש הנחל בטבעיות במהלך הבצורת, אבל רש"י על אתר ראה בייבוש הנחל מסר סמוי: "כדי שידע (אליהו) צורך הגשמים ויטריח לגלות, שהיה קשה בעיני הקב"ה שישראל שרויין מתים ברעב". מצד אחד ה' דואג לנביא ומפרנס אותו באמצעות העורבים והנחל, אבל מצד אחר הוא רוצה להחזירו לזירת המאבק – ואל העם. גם בבחירת העורבים כשליחים אפשר לראות מסר לאליהו; העורבים, בניגוד לשאר העופות, אינם מטפלים בבניהם. הם נבחרו כדי להראות לנביא שיש לטפל בעם ישראל "שנקראו בנים למקום"

3. לעומת דרכו של אליהו, היו נביאים שפעלו בצורה שקולה יותר. לדוגמה, שמואל הנביא שגם הוא חי בדור שהפנה עורף לה', פעל אחרת כאשר רצה ללמד את העם את הדרך הנכונה לחזור בתשובה. הוא קיבץ את כולם במצפה: "וַיֹּאמֶר שְׁמוּאֵל קִבְּצוּ אֶת כָּל יִשְׂרָאֵל הַמְצַפְתָּה וְאֶתְפַּלֵּל בְּעֵדְכֶם אֶל ה'... וַיִּשְׁאָבוּ מֵיָם וַיִּשְׁפְּכוּ לִפְנֵי ה' וַיְצַמּוּ בַיּוֹם הַהוּא וַיֹּאמְרוּ שָׁם חָטְאנוּ לַה' וַיִּשְׁפֹּט שְׁמוּאֵל אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּמִצְפָּה" (שמואל א ז, ה-ו). שמואל התפלל בעבור העם, איחד אותו וגם שפט כל אחד ואחד לפי מעשיו. מדוע אליהו לא בחר לפעול כך? שמואל לא היה צריך להתמודד עם מלכות אכזרית ועינת וגם לא עם נביאי שקר. אליהו לעומתו נשאר לבדו להתמודד גם עם העם וגם עם המלכות הקשה.

(משנה, אבות ג, יד). כך הבין אלשיך הקדוש את שליחות העורבים: "להיות הוא ית' חפץ חסד להאריך גם לבלתי ראויים" (אלשיך על מלכים א יז, ו).

גם בדברי חז"ל נמתחת ביקורת על אליהו:

מיד נטל אליהו את מפתח של מטר והלך לו. היה רעב בעולם, עד שאמר לו הקב"ה לאלהו: לך הראה אל אחאב ואתנה מטר. ולא עוד, אלא עמד הקב"ה ודחפו לאלהו למקום שביקשו אבותיהם של ישראל רחמים על בניהם (תנא דבי אליהו זוטא ח).⁴

פן אחר של קנאתו של אליהו בא לידי ביטוי בדברי הנביא עצמו: כאשר אליהו בורח מאיומה של איזבל המלכה, ה' מביא אותו להר חורב ושואל אותו פעמיים: "מה לך פה אֵלֵיהוּ", והנביא עונה: "קנא קנאתי לה' אֵלֵהי צְבָאוֹת כִּי עָזְבוּ בְרִיתְךָ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת מִזְבְּחוֹתֶיךָ הָרְסוּ וְאֶת נְבִיאֶיךָ הָרְגוּ בְּחָרֶב; וְאַתָּה אֲנִי לְבַדִּי וַיִּבְקְשׁוּ אֶת נַפְשִׁי לְקַחְתָּהּ" (מלכים א יט, ט-י). למה התכוון אליהו בדבריו? מלבי"ם הסביר שאליהו התיימש מתפקידו: "הנה אנוכי לא אוכל להיות נביא מורה ומוכיח לעם הזה, כי קנאתי על רוע מעשיהם, ועל ידי קנאתי שהרגתי נביאי הבעל יבקשו את נפשי, ולכן לא אוכל לעשות שליחותי" (מלבי"ם שם, ד"ה ז'יאמר).

הנביא פועל לבדו, לפי ראות עיניו; אישיותו הקנאית דוחפת אותו לעשות מעשים קיצוניים, ועכשיו הוא נרדף וחייב נתונים בסכנה גדולה. אבל במעמד בחורב ה' התעקש ושב ושאל אותו: "מה לך פה אליהו". מה ציפה ה' מאליהו שיענה בפעם השנייה? רלב"ג הבין שה' ציפה שבמקום להתיימש היה על אליהו לבקש רחמים: "וידמה שכבר עשה זה הש"י כדי שיבקש אליהו רחמים על ישראל – לא שיתפלל להשחיתם על רוע מעלליהם כי היה רצון ה' להאריך להם אפו כדי שישבו אליו" (רלב"ג שם, ט, ד"ה ז'יהי דבר ה' אליו).

לאליהו ניתנה האפשרות לפעול אחרת. כל מה שעשה עד עכשיו באמצעות הגזרה שגזר או באמצעות הורדת האש, לא קירב את העם ולא השיג את המטרה. אליהו חוזר פעמיים על היותו קנאי ומדגיש שאינו יכול להשתנות: הוא נשאר בקנאותו מתחילה ועד סוף. ייתכן שבשל כך ציווה אותו ה' למשוח את אלישע תלמידו לנביא הבא, כביכול אמר לו הקב"ה: אם אינך יכול לבקש רחמים על עמך, אצטרך למנות אדם אחר תחתך.

4. בבבלי, כתובות קו ע"א, מסופר על רב ענן שזכה שאליהו הנביא נגלה אליו פעמים רבות ולמד עמו. את דברי התורה קיבץ רב ענן בסדר אליהו רבה ובסדר אליהו זוטא. אשר לזהותו של אותו אליהו, טען בעל באר שבע (שו"ת ס' ע"א) שאין הוא אליהו הנביא אלא שהיה מאחרוני התנאים.

לסיכום, יש שתי גישות שונות ומנוגדות לנימוק התנהגותו הקנאית של אלהיו: יש מפרשים הרואים בקנאות פן חיובי – הנביא פועל מתוך דחף פנימי עמוק להילחם בעד כבוד ה' – ולעומתם יש הרואים בקנאות חוסר רגישות של אלהיו לסבלם של בני ישראל, ולפי המפרשים האלה ה' מתח ביקורת על מעשי אלהיו ופעל כדי להחזירו אל העם.

5. בדידותו של אלהיו

אחד ממאפייני דמותו של אלהיו הוא הבדידות. בדורו של אלהיו היו מאות רבות של נביאים ובני נביאים, אבל איזבל ואחאב רצו להשריש את פולחן הבעל והאשרה ללא תחרות, ולכן התחילו להרוג את כל משרתי האל בפקודת איזבל: "וַיְהִי בַּהֲכָרִית אֵיזֶבֶל אֶת נְבִיאֵי ה' וַיִּקַּח עֲבָדָיו מֵאֶה נְבִיאִים וַיַּחְבֵּיֵאֵם חֲמָשִׁים אִישׁ בְּמַעְרָה" (מלכים א יח, ד).

מיד אחרי הופעתו הראשונה, אלהיו מצווה להתבודד ולהסתתר בנחל כרית. לא היה שם שום אדם מלבדו, והקשר היחיד שלו עם העולם היה באמצעות העורבים, שהגיעו פעמיים בכל יום להביא לו לחם ובשר.⁵ גם בקרב נגד נביאי השקר נותר אלהיו לבדו, ואחרי הנס הגדול בכרמל, הורדת אש מן השמים והריגת נביאי הבעל, חייו שוב עומדים בסכנה גדולה: "וַתִּשְׁלַח אֵיזֶבֶל מְלָאָךְ אֶל אֱלֹהֵיהָ לֵאמֹר כֹּה יַעֲשׂוּן אֱלֹהִים וְכֹה יוֹסֵפוּן כִּי כָעַת מָחָר אָשִׁים אֶת נַפְשְׁךָ כְּנַפְשׁ אֶחָד מֵהֶם. וַיֵּרָא וַיִּקָּם וַיֵּלֶךְ אֶל נַפְשׁוֹ" (שם יט, ב-ג). אלהיו שוב נמצא לבדו. הפעם, הוא קם ובורח בלי לדעת לאן והיכן ימצא מקלט בטוח. מלבי"ם פירש שאלהיו חי רוב חייו בבדידות:

כי אלהיו היה מתבודד רוב ימיו ועוסק בשלמות עצמו להשלים את נפשו, רק בעת הצורך היה נביא שלוח אל העם, ואחר שראה שכל הנפלאות שעשה לא פעלו, ראה כי אין לו עסק **להשלים** את העם, ולכך קם וישב ללכת אל השלמת נפשו" (מלבי"ם שם, ג, ד"ה ז'ולך אל נפשו).

מוצגת כאן תמונה פנימית רוחנית שאינה נראית בכתובים, והתמונה עצובה וכואבת. נחלת נביאי ה' הייתה מלאה בסכנות רבות ובבדידות, ואת הכאב העמוק ביותר הביע אלהיו: "וַיֹּאמֶר רַב עֲתָה ה' קַח נַפְשִׁי כִּי לֹא טוֹב אֲנֹכִי מֵאֲבֹתַי" (שם, ד).

בדרכו האחרונה מלווה את אלהיו תלמידו אלישע. ביום שאלהיו נלקח השמימה בסערה גדולה הוא מבקש להיפרד מתלמידו. הוא רוצה למות לבד, כמו שחי רוב ימיו, אבל אלישע איננו מוכן לעזוב את רבו. לא פחות משלוש פעמים אלהיו מבקש: "שֵׁב נָא פֹה"

5. כך פירש רד"ק במלכים א יז, ד ד"ה ז'את העורבים צוית'.

(מלכים ב ב, ב, ד, ו), אבל אלישע מתעקש להמשיך עם אליהו: "וַיֹּאמֶר חִי ה' וְחַי נַפְשִׁיךָ אִם אֶעֱזָבְךָ" (שם, ד). הצעקה הכואבת של אליהו, 'ואיוותר אני לבד' לא תתקיים ביומו האחרון בעולם. אלישע איננו מוכן לכך, ולכן הרב והתלמיד הלכו יחד מהגלגל ועד יריחו, עד שהפרידו ביניהם רכב אש וסוסי אש.

לסיכום, בשל פעילותו כנביא היה אליהו נתון בסכנה גדולה. אחרי שהרג את נביאי הבעל, הוצרך להתבודד בנחל כרית, ושוב נרדף בידי איזבל, אבל הבדידות אפשרה לאלהיה גם לפתח כוחות נפשיים עמוקים.

6. התובע עלבון עמו: סנגור של עמו

אחרי ייבוש נחל כרית ה' שלח את אליהו צפונה, לצידון: "וַיְהִי דְבַר ה' אֵלָיו לֵאמֹר קוּם לֶךְ צָרְפָתָה אֲשֶׁר לְצִידוֹן וַיֵּשְׁבֶת שָׁם, הִנֵּה צִיְתֵי שָׁם אִשָּׁה אֶלְמָנָה לְכַלְכֵּלָךְ" (מלכים א יז, ח-ט). מעניין שה' בחר דווקא באישה אלמנה; הרי הוא יכול היה לסדר שכל אישה אחרת תפרנס את הנביא, אבל בחר דווקא בה.⁶ במשך תקופה ארוכה חי אליהו לבדו ולא ראה את ההשלכות של הרעב שגזר במו ידיו, ולכן בחר ה' באישה האלמנה, שנפשה שפלה מאוד, כדי שהנביא יתרשם מתוצאות הרעב ויהיה רגיש לסבל העם. וכך מובע רעיון זה בחז"ל: "כיון דחזא דאיכא צערא בעלמא, אמר לו הקב"ה לאלהיה: קום לך צרפתה, לגלגל הדבר שיוחזיר לו את מפתח של מטר" (רש"י, סנהדרין קיג ע"א, ד"ה 'כיון דחזא').

בדברי אליהו ניכר יחס של כבוד לאלמנה: "וַיֹּאמֶר לְקַחֵי נָא לִי פֶת לֶחֶם בַּיּוֹם... כִּי כֹה אָמַר ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל כִּד הַקֶּמַח לֹא תִכָּלֶה וְצִפְחַת הַשֶּׁמֶן לֹא תִחָסֵר עַד יוֹם תֵּת ה' גֶּשֶׁם עַל פְּנֵי הָאָדָמָה" (מלכים א יז, יא-יז), ואמנם כך היה: "כִּד הַקֶּמַח לֹא כָלְתָה וְצִפְחַת הַשֶּׁמֶן לֹא חָסֵר" (שם, טז). ואולם פתאום התעוררה בעיה אחרת בביתה של האלמנה: "וַיְהִי אַחֲרֵי הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה חָלָה בֵּן הָאִשָּׁה בְּעֶלְת הַבַּיִת וַיְהִי חָלִיו חָזֵק מֵאֲד עַד אֲשֶׁר לֹא נוֹתְרָה בּוֹ נֶשְׁמָה" (שם, יז).⁷

6. בתורה מובעת רגישות מיוחדת לאלמנה. כך כתוב בפרשת משפטים: "כָּל אֶלְמָנָה וְיָתוּם לֹא תַעֲנוּן. אִם עָנָה תַעֲנֶנָּה אִתּוֹ כִּי אִם צַעַק וְצַעַק אֵלַי שְׁמַעוּ אֲשַׁמַּע צַעַקְתּוֹ" (שמות כב, כא-כב). רמב"ם הרחיב בעניין: "חייב אדם להזהר ביתומים ואלמנות מפני שנפשמם שפלה למאד ורוחם נמוכה. והיאך נוהגים עמהם? לא ידבר אליהם אלא רכות. ולא ינהג בהם אלא מנהג כבוד, ולא יכאיב גופם בעבודה... ברית כרת להם מי שאמר והיה העולם, שכל זמן שהם צועקים הם נענים, שנאמר: כי אם צעוק יצעק אלי שמוע אשמע צעקתו" (הלכות דעות ו, י).

7. רד"ק על אתר פירש שאף על פי שיש מי שהבין שלא מת ממש אלא נעצרה נשימתו: "ולא היו מכירין ממנו שום סימן חיות - לא בנשימה ולא בדופק עד שחשבה אמו כי מת", והפירוש הנכון הוא כי מת מיתה גמורה.

אלהיו נשלח לצידון בציווי ה' ושם פגש אלמנה שאין לה אלא קצת קמח ומעט שמן. אלהיו מבטיח לה שבנס מן השמים לא יחסר לה מזון עד תום הרעב. נראה שה' רגיש למצבה ומרחם עליה, ולכן הוא מזמן את אלהיו לביתה. אחרי שבן האישה חלה ומת, האישה כעסה וצעקה: "וַתֹּאמֶר אֶל אֱלֹהֶיהָ מַה לִּי וְלָךְ אִישׁ הָאֱלֹהִים בָּאתָ אֵלַי לְהַזְכִּיר אֶת עֹנִי וְלְהַמִּית אֶת בְּנִי?" (שם, יח). האישה שזכתה לנס, הרגישה שנענשה; היא טענה, כביכול, ששני האירועים סותרים זה את זה וקשורים זה לזה, ואלהיו הוא שאחראי לטרגדיה שפקדה אותה. הנביא פעל מיד ודרש צדק מה': "וַיִּקְרָא אֶל ה' וַיֹּאמֶר ה' אֱלֹהֵי הַגֵּם עַל הָאֱלֻמָּנָה אֲשֶׁר אֲנִי מְתַגַּדֵּר עִמָּהּ הִרְעוּת לְהַמִּית אֶת בְּנֶיהָ" (שם, כ). רד"ק על אתר הסביר שאלהיו ראה קשר ישיר בין עצירת הגשמים למות הילד: "כלומר, אפילו על האלמנה פקדת עוון כמו שאתה פוקד עוון לישראל בעצירת הגשמים ואפילו על זאת האלמנה פקדת עוונה להמית את בנה – לא תחייהו בזכותי?"⁸

גם בהר הכרמל אלהיו מופיע כסנגורו של העם: "עֲנֵנִי ה' עֲנֵנִי וַיִּדְעוּ הָעַם הַזֶּה כִּי אֶתָּה ה' הָאֱלֹהִים וְאַתָּה הַסִּבֵּת אֶת לִבְּם אַחֲרֵינִי" (שם יח, לז). רש"י על אתר פירש את כוונת אלהיו: "נתת להם מקום לסור מאחריך, ובידך היה להכין לבבם אליך". אלהיו הוא פרקליטו של עם ישראל וטוען לפני ה': 'אם טעו בדרך ועזבו בריתך היה עליך להשיב את לבם אליך'. גם פה ה' עונה בחיוב ואש יורדת מן השמים, וגם העם מכיר מיד ביד ה': "וַיִּרְא כָּל הָעַם וַיִּפְּלוּ עַל פְּנֵיהֶם וַיֹּאמְרוּ ה' הוּא הָאֱלֹהִים ה' הוּא הָאֱלֹהִים" (שם, לט)

7. אליהו – המלמד תורה לרבים

בפרקי אבות כתוב: "משה קיבל תורה מסיני ומסרה ליהושע... ונביאים מסרוה לאנשי כנסת הגדולה. הם אמרו שלשה דברים: הוו מתונים בדין, והעמידו תלמידים הרבה ועשו סייג לתורה" (משנה, פרקי אבות א, א). בספר 'מקדש מלך' הרב יגאל אריאל הצביע על קיום של 'זהעמידו תלמידים הרבה' על ידי אליהו:

8. דברי אלהיו ודרישתו לצדק אלוקי מזכירים לנו גם את טענתו של משה. לאחר ההופעה הראשונה של משה ואהרון אצל פרעה, אחרי שמלך מצרים מכביד על בני ישראל בעבודתם, שוטר בני ישראל מאשימים את המנהיגים החדשים באמרום: "יִרְא ה' עֲלֵיכֶם וַיִּשְׁפֹּט אֶשֶׁר הִבְאֵשְׁתֶּם אֶת רִיחֹנְךָ בְּעֵינֵי פְרֹעֶה וּבְעֵינֵי עֲבָדָיו לְתֵת חֶרֶב בְּיָדֶם לְהַרְגֵנִי" (שמות ה, כא), ואז משה פונה אל ה' ושואל: "לָמָּה הִרְעַתָּה לְעַם הַזֶּה לָמָּה זֶה שְׁלַחְתָּנִי" (שם, כב). גם משה וגם אלהיו נשלחו על ידי ה', שניהם חשו אי צדק מאת ה' ושניהם דרשו תשובות. אצל אלהיו הבן קם לתחייה ואצל משה העם ראה את יד ה' המכה את מצרים; גדולת שניהם היא שה' שמע לדרישתם.

אליהו העמיד תלמידים הרבה. הכתוב מתאר כיצד יצאו הנביאים מן המערה שבה הסתתרו והופיעו ברבים.⁹ באחרית ימי אליהו נמצאו בני נביאים בכל עיר... לפני אליהו מצאנו חבורות בני נביאים רק בימי שמואל, ואילו כאן הנבואה הופיעה בהמון ואליהו נעשה אבי הנביאים לדורו ולדורות הרבים.¹⁰

שליחותו של אליהו אמנם הסתיימה כאשר עלה לשמים, אבל אלישע ובני הנביאים המשיכו בדרכו – ללמד ולהוכיח את העם אשר יעשון.

8. נבואת מלאכי: שליחות אליהו לעתיד לבוא – מבשר הגאולה

אליהו אמנם סיים את תפקידו בעולם הזה בעלותו לשמים ברכב אש ובסוסי אש, אבל הנביא מלאכי התנבא על חזרת אליהו באחרית הימים: "הֲנֵה אֶנְכִי שֵׁלַח לְכֶם אֶת אֱלֹהֵי הַנְּבִיא לְפָנַי בּוֹא יוֹם ה' הַגָּדוֹל וְהַנּוֹרָא. וְהִשִּׁיב לִב אֲבוֹת עַל בְּנֵים וְלִב בְּנֵים עַל אֲבוֹתָם" (מלאכי ג, כג-כד). בנבואה זו יש לאלהו תפקיד אחר, שונה מתפקידו בספר מלכים – לאחד את כולם ולהכין את לבם לפני ביאת המשיח. כבר אין צורך בקנאות או בדרך קיצונית אחרת כפי שנקט אליהו בחייו. הנביא מלאכי, החותם את תקופת הנבואה, שלח מסר ותקווה לדורו ולדורי דורות: העם שיצא לגלות על ידי מלך בבל, יחזור ויתאחד, ודווקא אליהו יבוא ויתחיל את מהלך הגאולה הגדול והסופי.

בטרם ניגש להבנת השליחות האחרונה של אליהו נצביע על אזכור 'מלאך הברית' בתחילת הפרק: "הֲנִי שֵׁלַח מְלָאכִי וְסִנְהָ דָרְךָ לְפָנַי... וּמְלָאךְ הַבְּרִית אֲשֶׁר אַתֶּם חֹפְצִים הֲנֵה בָּא אֲמַר ה' צְבָאוֹת" (שם, א). מיהו המלאך הזה? האם הוא אותו אליהו הנביא הנזכר בסוף הפרק? מדוע הוא מכונה 'מלאך הברית' דווקא? רד"ק מסביר שמדובר בתקופת קיבוץ גלויות, ולדעתו מלאך הברית הוא אליהו הנביא: "או אמר 'מלאך הברית' על אליהו, וכך אמר באגדה שאליהו קנא על (בגלל) ברית מילה שמנעה מהם מלכות אפרים שנאמר 'קנא קנאתי לה' אלהי ישראל כי עזבו בריתך ישראל'" (רד"ק שם, ד"ה 'האדון'). בימיו של אליהו הופרה הברית שנכרתה בסיני בין ה' ובין עם ישראל, ובמקום אל אחד היו אלילים רבים בהרים ובגבעות ותחת כל עץ רענן. בברית סיני נאמר: "וְעַתָּה אִם שְׂמוּעַ תִּשְׁמָעוּ בְּקוֹלִי וְשִׁמְרֶתֶם אֶת בְּרִיתִי וְהִיִּיתֶם לִי סֶגְלָה מִכָּל הָעַמִּים" (שמות יט, ה), ולעתיד לבוא מנבא ירמיהו שתהיה ברית מחודשת:

9. במלכים ב, ג ד"ה 'ויצאו בני הנביאים' הסביר רד"ק שהם תלמידי הנביא והם היו ברוב ערי ישראל

כדי להוכיח את העם

10. אריאל, תשנ"ד, עמ' 459.

הנה ימים באים נאם ה' וְכָרְתִי אֶת בֵּית יִשְׂרָאֵל וְאֶת בֵּית יְהוּדָה בְּרִית חֲדָשָׁה. לֹא כְבָרִית אֲשֶׁר כָּרְתִי אֶת אֲבוֹתֵם בְּיוֹם הַחֲזִיקִי בְיָדָם לְהוֹצִיאֵם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם אֲשֶׁר הִקְפָּה הַפָּרוּ אֶת בְּרִיתִי... כִּי זֹאת הַבְּרִית אֲשֶׁר אֶכְרַת אֶת בֵּית יִשְׂרָאֵל... וְהֵייתִי לָהֶם לְאֱלֹקִים וְהִקְפָּה יְהוָה לִי לְעַם (ירמיהו לא, ל-לב).

אבל איך יתאחד העם בעתיד? מי יעזור לאחות את הקרעים? מתברר שמלאך הברית יופיע – והוא אלהו הנביא. אותו אלהו שטען לפני ה' שבני ישראל הפרו את הברית, הוא שיבוא ויחדש את הברית אתם.

דמותו של אלהו הנביא בספרות חז"ל – מבשר הגאולה

בספרות חז"ל רבו הסיפורים המתארים גילויי אלהו. פעם אחת הוא מופיע כשומר הפתח לרבי יוסי, שנכנס להתפלל מאחת מחורבות ירושלים (בבלי, ברכות ג ע"א), ופעם אחרת הוא מופיע על יד מערתו של רבי שמעון בר יוחאי כדי להודיע שהגזרה נגדו התבטלה ואפשר לצאת לעולם (בבלי, שבת לג ע"ב). זאת ועוד, בספרות חז"ל ובפולקלור אלהו מתואר כאדם המסמל את הטוב, את החסד ואת הרחמים. הוא משכן שלום בין אדם לחברו ובין איש ואשתו.¹¹

אם כן איך אפשר ליישב את הסתירה בין אלהו של המקרא, הכועס והמקנא, ובין דמותו המנוגדת בספרות חז"ל? ועוד, לשם מה נדרשת ספרות שלמה של גילויים ואגדות סביב דמותו של אלהו? הרב אלחנן סמט בספרו המופלא 'פרקי אלהו' מביא דעה אחת:

יש שראו סתירה, כאילו שני פרצופים שונים, רחוקים זה מזה ואין יחס ביניהם. אבל כבר בסוף ספרי הנביאים כעין מסורת חדשה לגמרי צומחת. הנה אנכי שולח לכם... הוא כבר בזמן המשנה כעין מלאך אלוקים המוכן לשים שלום בעולם.¹²

הרב סמט ייחד לקושי פרק שלם והגיע למסקנה אחרת, מהפכנית, שגילויי אלהו באים "לתקן דרכיו והמתקתה".¹³ כלומר הייתה לחז"ל מגמה מכוונת לצייר את אלהו במלבוש אחר לחלוטין מהמלבוש המקראי. אולם קשה לקבל קביעה כזאת: גם אם נדרש תיקון

11. קורמן, תשנ"א, עמ' 297-298.

12. קמינקא, תש"ד.

13. סמט, תשס"ג, עמ' 563.

ונצרכת המתקת דמותו של אליהו, לשם מה יש צורך בספרות שלמה? כמו כן מטרת חז"ל איננה לתקן את דמותם של אישי התנ"ך; חז"ל מותחים עליהם ביקורת ומבררים ספקות, אבל אינם עוסקים בתיקון מאפייני האישיות שלהם.

כפי שהראינו בחלק הראשון של המאמר, דמותו של אליהו המקראי מורכבת ומגוונת. הוא אולי נתפס כקנאי, אך הוכחנו שיש לו פנים רבות. הוא מוכיח, מעניש וקנאי בעמדו לפני מלכים, נביאי שקר או שליחים שבאו לתפסו, אך על האישה האלמנה ועל בנה הוא מרחם. כלומר כבר במקרא דמותו של אליהו נדרשה למגוון תגובות מצדו בהתאם לסיטואציות שהיה נתון בהן. יתרה מזאת, מטרת חז"ל בתלמוד ובמדרשים אינה ליישר קו עם המקרא. בספרות חז"ל יש מגמה כללית למסור מסרים ולהנחיל השקפת עולם לא רק לדור מסוים אלא לדורי דורות, ואת המסר וההשקפה נציג להלן על פי כמה אגדות בתלמוד.

1. רקע היסטורי

מבחינה היסטורית, גילויים רבים של אליהו קרו במאה השנייה או השלישית לספירה, למשל הופעת אליהו לפני רבי יוסי, לפני רבי שמעון בר יוחאי ולפני רבי יהושע בן לוי. לפני התקופה היא אירעו שתי טרגדיות גדולות בארץ ישראל. האחת התרחשה בשנת 70 לספירה – בית המקדש וירושלים כולה נחרבו כליל. המרד הגדול נגד מלכות רומא נכשל, ונבואת ירמיהו מימי בית ראשון שבה ונחווה במלוא עצמתה: "אֵיכָה יִשָּׁבֶה בְּדָד הָעִיר רִבְתִּי עִם הָיְתָה כְּאֶלְמָנָה" (איכה א, א). העיר ירושלים הייתה אלמנה – מנותקת ובודדה. מנין תבוא התקווה אחרי נפילה גדולה ועצומה כל כך? כבר מזמן אין נביאים שיבשרו את הגאולה. ואולם כ־70 שנה אחרי החורבן הגדול קמו החכמים וסמכו ידיהם על איש לוחם וגיבור – שמעון בר כוכבא. כך תיאר רמב"ם את התקופה:

ואל יעלה על דעתך שהמלך המשיח צריך לעשות אותות ומופתים... אין הדבר כן. שהרי רבי עקיבא חכם גדול מחכמי משנה היה. והוא היה נושא כליו של בן כוזיבא המלך. והוא היה אומר עליו שהוא המלך המשיח. ודימה הוא וכל חכמי דורו שהוא המלך המשיח. עד שנהרג (רמב"ם הלכות מלכים יא, ג).

ובכישלון המרד שוב חווה העם טרגדיה וייאוש מוחלט. הנסים הגדולים שהתחוללו בעבר בימי פורים וחנוכה לא התרחשו, וגם החכמים טעו. אין ספק שהעם הנשאר בציון נחל אכזבה גדולה וחש מריחת נוראה. רבי עקיבא – מגדולי התומכים בבר כוכבא – נתפס בידי המלכות, עונה ונהרג. חז"ל אמרו שבתגובה למותו צעקו מלאכי השרת: "זו תורה וזו שכרה?" (בבלי, ברכות סא ע"ב), כביכול גם חז"ל תמחו איך ייתכן שאדם גדול כל

כך בתורה ימות מיתה אכזרית. נוסף על בר כוכבא מתו במהלך דיכוי המרד גם עשרות אלפי תלמידיו של ר' עקיבא: גם במרד הגדול שקדם לחורבן בית המקדש וגם במרד בר כוכבא האפשרות הצבאית נכשלה. ההבדל הגדול בין שתי התקופות הוא שבמרד האחרון החכמים הם שהובילו את המאבק, ולכן עם הכישלון גדלו עוד יותר הייאוש והאכזבה מהגאולה שלא באה.

2. המפגש בין אליהו לרבי יוסי: אליהו מלמד איך להתמודד עם המציאות החדשה

את הייאוש והאכזבה הללו אנו מוצאים בדברי האגדה המתארת מפגש בין אליהו הנביא לרבי יוסי,¹⁴ תלמידו של ר' עקיבא:

תניא אמר ר' יוסי פעם אחת הייתי מהלך בדרך ונכנסתי לאחת מחורבות ירושלים להתפלל. בא אליהו זכור לטוב ושמר לי על הפתח והמתין לי עד שסיימתי תפילתי. לאחר שסיימתי תפילתי אמר לי: שלום עליך רבי. ואמרתי לו: שלום עליך רבי ומורי. ואמר לי בני איזה קול שמעת בחורבה? ואמרתי לו: שמעתי בת קול שמנהמת כיונה ואומרת: אוי לבנים שבעוונותיהם החרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתים בין אומות העולם. ואמר לי: חייך וחי ראשך! לא שעה זו בלבד אומרת כך, אלא בכל יום ויום שלש פעמים אומרת כך. ולא זו בלבד, אלא בשעה שישאל נכנסים לבתי כנסת ובתי מדרש ועונים יהא שמה הגדול מבורך, הקב"ה מנענע ראשו ואומר: אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו כך. מה לו לאב שהגלה את בניו, ואוי להם לבנים שגלו מעל שלחן אביהם (בבלי, ברכות ג ע"א).

באגדה זו רבו הסמלים המלמדים על דרך חדשה בחיים הרחניים של עם ישראל. לדוגמה, היונה שסימלה את המשכיות העולם אחרי המבול, מסמלת דמות הפוכה: "אוי לבנים!" – אוי כי אין תקווה לעתיד. הכול חרב. זהו הקול העצוב ששמע רבי יוסי כאשר נכנס לחורבה.¹⁵ לעומת היונה, דמותו של אליהו באה לבשר את התקווה: נכון, אומר אליהו, אין לנו בית המקדש, אבל עדיין אפשר לעבוד את ה' בבתי כנסת ובבתי מדרש. הקשר עם ה' לא

14. רבי יוסי הוא רבי יוסי בן חלפתא, שהיה מגדולי התנאים לפני חתימת המשנה והיה גדול בהלכה ובחסידות.

15. גם עוברי הדרכים, שה'עין יעקב' מפרש שהם אומות העולם, אינם מאפשרים לעם ישראל לחדש את בניין בית המקדש, וגם המשך לימוד התורה נתון בסכנה גדולה.

נותק למרות החורבן וחילול השם. יש קולות של גאולה וישועה האומרים: 'אמן יהא שמיה רבה מבורך!' שם ה' יתגדל ויתקדש!

מדוע בחרו חז"ל בדמותו של אליהו דווקא? אפשר לומר שבחיי ניסה אליהו להחיות את העם ולהחזיר אותו לשורשיו הרוחניים והעמוקים. הוא עשה זאת בפומבי קבל עם ועדה בהר הכרמל, אך בדור שאחרי החורבן כבר נמצאה דרך אחרת לפעול:¹⁶ הקולות בדור שאחרי אסונות גדולים הם קולות מבתי כנסת ומבתי מדרש. תפקידו של אליהו בסיפור איננו רק לתקן את דרכיו של רבי יוסי אלא בעיקר ללמד את העם שגם לו יש תפקיד בגאולה. העם מסוגל להתחיל את תהליך הגאולה בבואו להתפלל וללמוד. אלו הן דרכי הגאולה – צעדים אטיים וחשובים שיובילו לקידוש ה' ולתקומה רוחנית.

בעמדו להתפלל בהר הכרמל רצה אליהו לקדש את שם ה' לעיני עמו, וכאשר ירדה האש מן השמים הכירו הכול שה' הוא האלוקים. גם בדור שאחרי כישלון בר כוכבא יש צורך גדול לקדש את שם ה', אבל הדרך אחרת לגמרי.

3. אליהו ורבי שמעון בר יוחאי: הדמות הקנאית והתיקון

אחד התנאים הבולטים ביותר היה רבי שמעון בר יוחאי. הוא היה אחד מתלמידיו המובהקים של רבי עקיבא, ספג את תורתו וחזה במוותו האכזרי בידי הרומאים. כאשר מתח רשב"י ביקורת קשה נגד השלטון הרומי בארץ ישראל נגזר עליו גזר דין מוות. כדי להינצל ברח עם בנו אלעזר ובמשך 12 שנה הם חיו במערה, ניזונו מפרות החרוב ושתו מים ממעיין. כעבור 12 שנה מת הקיסר וגזרתו התבטלה:

אתא אליהו וקם אפיתחא דמערתא. אמר: מאן לודעיה לבר יוחאי דמית קיסר ובטיל גזירתיה? נפקו. חזו אינשי דקא כרבי זרעי.

אמר מניחין חיי עולם ועוסקין בחיי שעה. כל מקום שנתנין עיניהן מיד נשרף. יצתה בת קול ואמרה להם: להחריב עולמי יצאתם? חיזרו למערתכם!...

בהדי פניא דמעלי שבתא חזו ההוא סבא דהוה נקיט תרי מדאני אסא ורהיט בין השמשות. א"ל: הני למה לך?

אמר להו: לכבוד שבת, חד כנגד זכור וחד כנגד שמור.

א"ל לבריה: כמה חביבין מצוות על ישראל (בבלי, שבת לג ע"ב).

16. ואולי זהו הלקח שלימד ה' את אליהו בהר חורב – ואחר האש קול דממה דקה.

תרגום (מהדורת שוטנשטיין):

"בא אליהו הנביא ועמד לפני פתח המערה ואמר: מי יודיע לבר יוחאי שמת הקיסר ובטלה הגזרה?"

יצאו. ראו אנשים חורשים וזורעים.

אמר: מניחים חיי עולם ועוסקים בחיי שעה? בכל מקום שר' שמעון ובנו נתנו עיניהם מיד נשרף. יצתה בת קול ואמרה: להחריב עולמי יצאתם? חיזרו למערכתכם!...

ערב שבת אחת שניהם ראו זקן אחד שרץ עם שני בדי הדס בידו. שאלו אותו: בשביל מה צריך שני בדי הדס? הזקן ענה: אחד כנגד "זכור" ואחד כנגד "שמור".

ואז פנה ר' שמעון לבנו ואמר: "כמה חביבין מצוות על ישראל!"

בסיפור הזה אליהו מופיע, אבל אין דושיח בינו ובין רשב"י ובנו. לא ברור מדוע דווקא אליהו הוא שמודיע על ביטול הגזרה – וכי לא היה אפשר לשלוח מישהו אחר? ומיהו הזקן הנזכר, ולמה רשב"י מושפע כל כך מדברי הזקן ומריצתו עם בדי ההדסים?

נראה שיש דמיון רב בין הסיפור הזה על רשב"י ובין נקודות מחיי אליהו. ראשית, על ראש שניהם ריחפה סכנת מוות מידי השלטון. אליהו הוכרח לברוח מאחאב אחרי ההכרזה שלא ירד טל ומטר בארץ, הסתתר במערה בנחל כרית וניזון בנס מפי עורבים וממי מעיין. רשב"י נאלץ לברוח מאימת הקיסר, חי במערה וניזון בנס על ידי החרוב ומי המעיין.

נוסף על כך גם אליהו וגם רשב"י הביעו דעות קיצוניות: אליהו, ברצונו להחזיר את עמו למוטב ולהרחיק אותו מעבודה זרה, סבר שרק דרך קיצונית תועיל. גם רשב"י הלך בדרך קיצונית – קודם כול הוא דרש שהשיטה הנכונה בלימוד תורה ודרך ארץ היא ללמוד יומם ולילה, שנאמר: "וְהִגִּיתָ בּוֹ יוֹמָם וְלַיְלָה" (יהושע א, ח), אבל גם בוויכוח עם חבריו בשאלת היחס לרומא הוא הביע את דעתו שהשלטון פיתח את הארץ ואת תשתיותיה רק בעבור הנאת עצמו ולא למען עם ישראל.

כאשר יצא רשב"י מהמערה בפעם השנייה כבר השלים עם המציאות; עמדתו התרככה, הוא עבר שלב של תיקון, ורק אז פגש בזקן. נראה לנו לומר כי הזקן הוא אליהו בכבודו ובעצמו, והלכך אליהו מופיע בדמויות שלהן מאפיינים שונים זו מזו לכל אורך הדרך במדרשים ובאגדות. בהופעה השנייה יש לו תפקיד חשוב – לא רק לרכך את עמדותיו

17. שיטת רשב"י הייתה שבזמן שישראל עושים רצונו של מקום, מלאכתם נעשית על ידי אחרים, ועיינו עוד בבבלי, ברכות לה ע"ב: "הרבה עשו... כ' שמעון בן יוחי ולא עלתה בידן" – ולא הצליחו להקדיש את כל חייהם אך ורק לתורה.

הקשות של רשב"י אלא לגרום לו לראות את הצד הטוב בעם ישראל. בדי ההדס בסיפור מסמלים את הריח הטוב של עם ישראל והריצה לקראת שבת הזכירה לרשב"י את מה שהוא בעצמו דרש: אם בני ישראל היו משמרין שתי שבתות מיד היו נגאלין.

מה גרם לרשב"י ליישוב הדעת בראותו את הזקן רץ עם בדי ההדס? העיר על כך הרב קוק בפירושו לאגדות: "ולא הצטער עוד על חיי עולם... בראותם כי גם בחיי שעה יש לישראל קישור אמיץ לחיי עולם, וזה הקישור הוא מחדש ונותן כח לכושלים ועייפים... גם בימי זקנה ושיבה".¹⁸

4. אליהו: התפקיד האוניברסלי

נסיים את החלק השני של המאמר בדברי המשנה:

אמר ר' יהושע; מקובל אני מרבן יוחנן בן זכאי ששמע מרבו ורבו מרבו, הלכה למשה מסיני שאין אליהו בא לטמא ולטהר, לרחק ולקרב (מי מיוחס ומי לא)... וחכמים אומרים: לא לרחק ולא לקרב, אלא לעשות שלום בעולם, שנאמר: הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא... והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם (עדויות ח, ז).

אין ספק שיהיו שאלות ומכשולים בבוא עת הגאולה, אבל עיקר תפקידו של אליהו איננו בהסרת המכשולים אלא בהשכנת שלום בעולם. האמונה בביאת המשיח נמסרה ממשה רבנו לדורי דורות ומנביא לנביא. אחרי סיום תקופת הנבואה נמשכה המסורת על ידי החכמים במדרשים ובאגדות, ודווקא דמותו של אליהו הייתה הדרך ללמד את העם לקוות ולהאמין ברעיון הנשגב הזה.

ראינו את הנטייה לצייר את אליהו כדמות חיובית בדברי אגדות הגמרא, וכעת נראה שגם בדברי ההלכה יש ניסיון להתמודד עם השאלה מיהו באמת אליהו, מכיוון שדמותו של אליהו ממלאת תפקיד חשוב במנהגי המסורת היהודית עד ימינו אנו, ונסביר שניים מרכזיים מהם: 'כוס של אליהו' ו'כיסא של אליהו'.

5. כוסו של אליהו הנביא

אחד המנהגים המפורסמים הוא מנהג הכנת כוס לאליהו הנביא בליל הסדר. המקור למנהג הוא במחלוקת גדולה בין הראשונים בשאלה אם בליל הסדר יש לשתות ארבע כוסות או חמש. הדין מתבסס על הבבלי, פסחים קיח ע"ב: "תנו רבנן: רביעי גומר עליו

18. קוק, תש"ך, עמ' 208.

את ההלל ואומר הלל הגדול, דברי רבי טרפון.¹⁹ גרסה זו, שיש ארבע כוסות ואומרים הלל על הכוס הרביעית, היא הגרסה של רש"י, של רשב"ם ושל בעלי התוספות (שם, קיז ע"ב, ד"ה 'רביעי'). אולם בסדר רב עמרם גאון נגרס: "חמישי גומר עליו את ההלל". מהגרסה של רב עמרם גאון, בן המאה ה־10, לומדים כי יש חמש כוסות בליל הסדר ולא ארבע.

הראשונים נחלקו כיצד יש לנהוג למעשה. לדעת המחבר בשולחן ערוך (תפא א) אסור לשתות יותר מארבע כוסות, מכיוון שנראה כמוסיף על הכוסות, ולדעת רמ"א אין בעיה לשתות כוס חמישית למי שתאב לשתות יותר מארבע כוסות. המנהג המקובל היום הוא למזוג כוס חמישית אך לא לשתות אותה, וכך עולה גם מדברי רמב"ם: "ויש לו למזוג כוס חמישי ולומר עליו הלל גדול מ'הודו לה' כי טוב' עד 'על נהרות בבל' וכוס זה איננו חובה כמו ארבע כוסות" (הלכות חמץ ומצה ח, י). רמב"ם דיבר על 'מזיגה' אך לא הזכיר שתייה אף שבשאר כוסות כן הזכיר.

ראינו שהמקור למנהג מזיגת הכוס החמישית בליל הסדר בלי לשתות אותה הוא כדעת רמב"ם, אך מנין המקור לכנות כוס זו 'כוסו של אליהו'? בספר 'חק יעקב'¹⁹ אנו מוצאים אזכור ראשוני בספרי הפוסקים לכינוי 'כוס של אליהו' לכוס החמישית (ההדגשה שלנו): "ונוהגין באלו המדינות, למזוג כוס אחד יותר מהמסובין"²⁰ וקורין אותו כוס של אליהו הנביא" (חק יעקב, סוף סימן תף), וכן כתב גם בעל קיצור שולחן ערוך בראש סימן קיט. אמנם מדבריו נראה שממלאים את הכוס הנוספת בתחילת הסדר, ולכן כתב על זה בעל ספר מסגרת השולחן (שם): "ובמדינתנו אין נוהגים כן אלא קודם שאומרים 'שפוך' מוזגין כוס זו". לדעתו אין ממלאים את הכוס בתחילת הסדר אלא קודם שאומרים 'שפוך חמתך'. בכל מקרה אנו רואים בפוסקים שהכוס החמישית מכונה 'כוס של אליהו'. מהו הטעם לכך? מצאנו טעמים מספר לעניין:

1. בספר 'ברכת אליהו'²¹ הביא המחבר טעם טכני שהזכיר מהר"ם חאגיז, שהשם 'כוסו של אליהו הנביא' ניתן לכוס זו כדי להשביע את סקרנות הילדים, שחפצו לדעת למי מכינים כוס יתרה, וזו הייתה תשובה מספקת בעבורם.

2. הגר"א²² הביא הסבר מקורי המבוסס על רעיון הלכתי: מכיוון שיש מחלוקת אם יש לשתות כוס חמישית אנו מוזגים אותה אך איננו שותים אותה משום הספק, ומחכים עד שיבוא אליהו ויכריע האם יש לשתות כוס זו.

19. רישור, תנ"ו, עמ' 58.

20. נראה שכונתו שכאשר מוזגים כוס רביעית לכל המסובים, מוזגים עוד כוס אחת.

21. הגר"א, תפ"ח, עמ' 95.

22. סדר הערוך חלק ב, עמ' רסג.

3. יש שניסו לחבר בין הכיסא של אליהו במעמד הברית לכוסו של אליהו בליל הסדר. בספר 'ברכת אליהו'²³ הוסיף המחבר כמה רשומות ושאלות ותשובות של מהר"ם חאגיז, ואף ביקש להגן על כמה ממנהגי פולין ואשכנז:

ועל הכנת הכוס לאליהו זכרו לטוב, יש לו שורש למטה וענף עץ עבות למעלה. והוא מבאר שכמו שאליהו בא לברית מילה להעיד על ישראל שמקיימין מצווה זו, כך בפסח שנאמר בו וכל ערל לא יאכל בו, מנהגן של ישראל להכין לו כסא דמהימנותא ומיטה ושולחן ערוך... ודאי להגיד שבחן של ישראל ולהזכיר לפני הקב"ה שקיימו מה שקבלו במצות פסח התלויה במילה, אין כאן ספק כי בא יבוא אליהו הנביא ז"ל בכל בתי ישראל לראות קיום המצווה... ויעלה לנו השמימה להמליץ בעד כלל ופרט למהר ולהחיש גאולתן.

לפי הפירוש הזה יש קשר בין הופעת אליהו בברית להופעתו בליל הסדר דרך כוסו של אליהו. בשניהם 'ערל לא יאכל בו', ובזכות מצוות מילה אנו מבקשים מהקב"ה להחיש את הגאולה דרך הופעתו של אליהו הנביא.

4. אצל הוגי דעות אחדים מצאנו טעמים רוחניים-אמוניים יותר; למשל מהר"ל כתב שהכוס החמישית היא כנגד לשון הגאולה החמישית – 'זהבאתי'²⁴. הכוס החמישית, המכונה כוס של אליהו, מתאימה ללשון 'זהבאתי', שהרי אליהו הנביא הוא מבשר הגאולה האחרונה וקיובוץ נידחי ישראל:

לפיכך נוהגין לפתוח דלת לכבודו של אליהו הנביא וגם למזוג לכבודו כוס מיוחד, כוס ישועה של הגאולה העתידה, הכל כדי לפרסם בפני בני ביתו ולהודיעם שהגאולה השלמה תלויה בביאת אליהו הנביא מקודם לבשר הגאולה.

5. גם פרשני ימינו נותנים הסבר רוחני-אמוני למשמעות כוסו של אליהו, המקשרת ישירות בין דמותו של אליהו ובין יציאת מצרים,²⁵ ולדעתם כוסו של אליהו מחברת את גאולת מצרים עם גאולת העתיד:

אליהו הנביא קשור מאוד ליציאת מצרים. בהופעתו ובעניינו בהיסטוריה הישראלית הוא מבטא את המהלך הרוחני החותם את מגמת יציאת מצרים.

23. הגר"א, תפ"ח, עמ' 95.

24. מהר"ל, תשנ"ג, עמ' 219.

25. אדלר, תשס"ח, עמ' 438.

משה רבנו הוא המתחיל את תהליך יצירת עם ישראל ואלהיו הוא החותם והמשלים את האידיאל של התהליך כולו. משה רבנו מייסד את התשתית הרוחנית לחיי עם ישראל בהיסטוריה... אלהיו שייך לתקופה אחרת. אלהיו יונק את כל כוחו ממשה רבנו, אך הוא מיישם את תורת משה בתקופה שבה מתגבשת האומה בחייה הממלכתיים המלאים בארצה. אלהיו שייך למהלך של הקדושה שבטבע אשר כל כולה היא המשך ושכלול של תורת משה.

לדעת הרב אדלר, לשם 'כוס של אלהיו' יש משמעות מיוחדת ככוס החמישית, המשכללת את תורת משה בגאולה העתידה.²⁶ להשלמת המהלך הוא מביא את דברי מלאכי, המחבר בין משה לאלהיו: "זָכְרוּ תוֹרַת מֹשֶׁה עֶבְדִּי אֲשֶׁר צִוִּיתִי אוֹתוֹ בְּחֶרֶב עַל כֵּל יִשְׂרָאֵל חֲקִים וּמִשְׁפָּטִים. הִנֵּה אֲנִי שֹׁלֵחַ לְכֶם אֶת אֱלֹהֵי הַנְּבִיא לְפָנַי בַּיּוֹם הַהוּא הַגָּדוֹל וְהַנּוֹרָא. וְהָשִׁיב לִב אֲבוֹת עַל בְּנִים וְלִב בְּנִים עַל אֲבוֹתָם" (מלאכי ג, כב-כד).

6. הרב יהודה אבידע דן בקשר בין כוס אלהיו להבאת הגאולה:

הכוס של אלהיו על שולחן הסדר המחישה את החיכוך בכל רגע של ערב זה כי הנה הוא ובשורת גאולה בפיו, וגם נגמר הסדר אין זאת אומרת כי כבר נתייששו ממנו בלילה זה, הכוס נשארה סמוך למיטת בעל הבית. כל הלילה הוא זמן ביאתו של אלהיו, ואני ישנה ולבי ער לגאולה.²⁷

גם הרב אבידע קישר בין כוסו של אלהיו בליל הסדר לכיסא של אלהיו בבית המילה: "שכמו שהוא בא להעיד שקיימו בריתו של אברהם, כך בפסח נאמר בו 'וכל ערל לא יאכל בו', הוא בא להעיד שכולם נימולים ומכינים לבואו 'כוס של אלהיו'.²⁸

7. איורי ההגדות במהלך הדורות מקשרים גם הם בין דמותו של אלהיו להבאת הגאולה בליל הסדר. לדוגמה, בכתב יד מנירנברג רואים את אלהיו בהגיעו רכוב עד פתח הבית. נער מרים את ידו בשמחה ותחתיה הכתובת: "הנער פותח דלתי הבית להביא משיח ואלהיו הנביא". באיור אחר אלהיו תוקע בשופר להכריז על ביאת המשיח הרוכב על החמור.²⁹

26. אדלר, תשס"ח, עמ' 438.

27. אבידע, תשמ"ד, עמ' 40.

28. שם.

29. שם.

לסיכום, לפי פרשנים רבים כוסו של אליהו קשורה לדמותו כמבשר הגאולה. לדעתם המנהג הזה בא לבטא את הכמיהה לגאולה בספר מלאכי שנזכרת בה דמותו של אליהו הנביא. במהלך הגלות, כמו שראינו באגדות התלמוד, רצו חז"ל להעצים את דמותו של אליהו כמבשר הגאולה כדי להעניק תקווה ועוז לעם ישראל, השרוי בקשיי הגלות.

6. כיסא של אליהו הנביא

בעניין הכיסא של של אליהו יש מסורת המצביעה על כיוון אחר בהבנת אישיותו של אליהו הנביא: הדמות המתוארת פה מאופיינת כאליהו של ספר מלכים ולא של ספר מלאכי. המקור הוא בפרקי דרבי אליעזר כט, ששם מסופר כי אליהו הנביא התלונן לפני ה' כי עם ישראל עזב את בריתו: "קָנָא קְנָאִתִּי לְה' אֱלֹהֵי צְבָאוֹת כִּי עָזְבוּ בְרִיתְךָ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל" (מלכים א יט, י). בפרקי דרבי אליעזר כתוב: "אמר לו הקב"ה חיך שאין ישראל עושין ברית מילה עד שאתה רואה בעיניך. מכאן התקינו חכמים שיהיו עושים מושב כבוד למלאך הברית". מדרש זה מובא גם בספר הזהר:

א"ל הקב"ה: חיך בכל אתר דהאי רשימא קדישא די ירשמון ליה בני בבשרהון אנת תזדמן תמן ופומא דאסהיד דישראל עזבו, הוא יסהיד דישראל מקיימין האי קיימא". תרגום: אמר לו הקב"ה לאליהו, חיך בכל מקום שבו ירשמו בני בבשרם ברית מילה, אתה תהיה שם, והפה שהעיד שישראל עזבו את הברית הוא יעיד שישראל מקיימין אותה (זהר לך לך, צג).

בדומה לדברי הזוהר כתב רד"ק:

שאליהו קינא על ברית המילה שמנעה מהם מלכות אפרים שנאמר 'קנא קנאתי לה' אלוקי ישראל כי עזבו בריתך בני ישראל". אמר לו: קנאת בשטים וכאן אתה מקנא על המילה? חיך שאין ישראל עושים ברית מילה עד שאתם רואים בעיניך מכאן התקינו לעשות כיסא הכבוד לאליהו שנקרא מלאך הברית, שנאמר 'ומלאך הברית אשר אתם חפצים הנה בא אמר ה' צבאות' (רד"ק למלאכי ג, כג, ד"ה 'האדון').

רד"ק הבין שתלונת אליהו על עם ישראל איננה רק על עזיבת ברית ה' בכלל אלא בעיקר על ביטול מצוות ברית מילה. כדי לתקן את דבריו על ביטול מצוות ברית המילה אליהו חייב להגיע לכל ברית כדי להעיד שהעם באמת מקיים את המצווה, ולכן אליהו מכונה 'מלאך הברית'.

לסיכום, בפרקי דרבי אליעזר, בזהר ובדברי רז"ק מצטיירת תמונה אחרת של אליהו המתאונן לפני ה' שעם ישראל אינו מקיים את בריתו. לכן מכריחים אותו לבוא לברית כדי להראות לו שאין הוא צודק ועם ישראל דווקא שומר על הברית – ברית המילה. המסורת הזאת מנוגדת לדברים שהבאנו בתחילת הפרק, שבהם אליהו מצטייר כמי שבא לבשר על הגאולה מרצונו.

אם כן, מי הוא אליהו האמתי בדברי חז"ל – אליהו הקנאי מספר מלכים או אליהו מבשר הגאולה מספר מלאכי העתיד להביא שלום לעולם? ייתכן שהיו בחז"ל כמה תפיסות הקשורות לדמותו של אליהו, ונראה שלמרות הקו הביקורתי למדי שהבאנו על דמותו, הקו הכללי הוא זה הרואה באליהו את מבשר הגאולה. התפיסה הזאת מדגישה את רצונם של חז"ל להפיח בעם ישראל תקווה ואמונה בתקופה קשה כל כך. בקביעת מנהגי ישראל היה חשוב לחז"ל לעודד את העם להאמין בגאולת ישראל, ולכן הדגישו את הצד החיובי יותר של אישיותו של אליהו הנביא.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

אבידע, תשמ"ד	אבידע, כוס של אליהו , ירושלים תשמ"ד.
אדלר, תשס"ח	א' אדלר, הגדה והגדת לבנך , תל אביב תשס"ח.
אריאל, תשנ"ד	א' אריאל, מקדש מלך: עיונים בספר מלכים , נוב תשנ"ד.
הגר"א, תפ"ח	הגר"א מוילנא, ברכת אליהו , ווזנבך תפ"ח.
מהר"ל, תשנ"ג	מהר"ל מפראג, הגדת דברי נגידים , ירושלים תשנ"ג.
סמט, תשס"ג	א' סמט, פרקי אליהו , מעלות תשס"ג.
קוק, עין אי"ה	אי"ה קוק, עין אי"ה , שבת, ב, ירושלים תש"ך.
קורמן, תשנ"א	א' קורמן, פענוח אגדות , תל אביב תשנ"א.
קיל, תשנ"ב	א' קיל, דעת מקרא לספר מלכים , ירושלים תשנ"ב.
קמינקא, תש"ד	א' קמינקא, כתיב בקורת הסטורית , ניו יורק תש"ד.
רישר, תנ"ו	א' רישר, חק יעקב , דעסוי תנ"ו.

Contents

	Opening Remarks	5
Chanan Yitzchaki	"And all thy Saints": About the educational path of "ba'al Ha'Turim"- Rabbi Yaakov ben Rabbi Asher	7
Tirza Frish	Purposes in Transmitting the Collective Memory in the Amalekite War Against the Israelites in the Wilderness Through the Generations	17
David Shneor	Two Didactical Ways for Understanding the Changes in the Meaning of the Term 'Land of Milk and Honey' according to the biblical text	35
Eli Kohn	The Many Faces of Elijah The Prophet	49
Zalman Eisenstock		49
Ester Malchi	Haredi Children's Literature: Tradition vs. Change	69
Naomi Shapira	The Influence of Melody on the Atmosphere of Social Connection in the Classroom	111
Yaara Shilo	A Mother's Emotional Availability and Her Child's Behavior	131
Yan Serdtse	Changes in Measurements of Creativity and Drawings of Children During the Transition from Kindergarten to First Grade	151
Rivka Lifshitz		151
Pnina Klein (z"l)		151
Esther Adi-Japha		151
Hadas Dueck	Teaching Students with Attention Deficit in the Regular Classroom	169
Orit Hod-Shemer	Can You Think Differently? Promoting Creative Thinking of Pre-Service Preschool Teachers	177
Kieran Egan	Engaging Children's Imaginations and Emotions in Learning	XXXIX
Deborah Schein	Defining Spiritual Development in Young Children: A Research Challenge	V

Style Editors

Ariel Samuel
Channah Fortgang

English:

Shulamit Berman

Managing editor

Shlomit Zamir

ISSN: 0793-6397

©

All Rights Reserved

Efrata College Press

17 Ben Yefuneh Street, POB 10263, Jerusalem 9110201 ISRAEL

Tel: 972-2-671-7744 Fax: 972-2-673-8660

<http://www.emef.ac.il> Efrata@emef.ac.il

DERECH EFRATA

The Efrata Teachers College Yearbook

15

Editor:
Sigalit Rosmarin

Efrata College Press
Jerusalem, 2018